

## Формування апарату державної безпеки в Польщі в 1944–1954 рр.

У статті досліджено становлення й структурну реорганізацію апарату держбезпеки в період після Другої світової війни та становлення комунізму в Польській Народній Республіці. Показано, що Польща, а також держави-сусіди в регіоні (Угорщина, Чехословаччина, Східна Німеччина, Болгарія, Румунія тощо) були проектами спецслужб Радянського Союзу, з огляду на те що, їхні інституції скопійовано з радянських. Упровадження терору польськими та східноєвропейськими спецслужбами розглянуто як мету зовнішньої політики СРСР.

**Ключові слова:** Польська Народна Республіка, Польська служба безпеки, Міністерство громадської (державної) безпеки, Комітет у справах громадської (державної) безпеки, Народний комісаріат внутрішніх справ, Радянський Союз.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** 5 березня 1946 р. у місті Фултоні знамениту промову виголосив прем'єр-міністр Великобританії Вінстон Черчилль: «Від Щеціна, розташованого на узбережжі Балтійського моря, до Трієста – на Адріатиці на континент опустилася залізна завіса. За нею лежать усі столиці віковичних держав Центральної та Східної Європи. Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест і Софія. Усі ці знамениті міста і їхнє населення знаходяться у так званій радянській сфері, й усі вони у тій чи іншій формі перебувають не тільки під радянським впливом, але й, здебільшого, під чимраз сильнішим контролем Москви» (цит. за: [4, с. 10]). Слова В. Черчилля прозвучали через рік після закінчення війни, коли більш-менш прояснилася до того часу ретельно замаскована мета політики Радянського Союзу щодо східноєвропейських держав. Діючи за суворими інструкціями радників із НКВД і Червоної армії впродовж 1945–1946 рр., східноєвропейська еліта заклала нові інституції, чий «форма й характер завжди будувалися за радянською моделлю» [4, с. 98].

Першими почали з'являтися спецслужби в Польщі (ще в 1939 р.) з метою «умиротворення» населення Західної України й Західної Білорусії. У 1941 р. зі Смоленської школи НКВД вийшли перші радянські польськокомовні агенти. Інші інституції – комуністична партія (1942 р.), уряди (1944–1945 рр.), комуністичні молодіжні й громадські організації (1945–1946 рр.) виникали пізніше й під пильним контролем московських і місцевих агентів. Тож за «лаштунками» радянського проекту «Східна Європа» замасковано діяльність спецслужб. Стверджуємо й більш категорично: Східна Європа – проект радянських спецслужб.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Якщо говорити про динаміку досліджень і їх результат (а не статичне нагромадження досвіду), то вивчення діяльності спецслужб у Польщі треба синхронізувати з відкриттям Інституту національної пам'яті (ІПН (IPN<sup>1</sup>) у 1999 р., який прийняв архіви комуністичних спеціальних служб і комуністичного судочинства й розслідує злочини проти польського народу. Уже на початку 2000-х рр. у кількох збірниках надруковано дослідження методологічно-джерелознавчого змісту [20, 30, 41]. Згодом окреслено й коло найбільш досліджуваних проблем: діяльність УБ/СБ (UB/SB<sup>2</sup>) проти збройного підпілля, діяльність УБ/СБ проти політичної опозиції та суспільного опору; діяльність УБ/СБ проти католицької церкви; діяльність УБ/СБ проти етнічних меншин; діяльність УБ/СБ проти політичної еміграції; структуру й кадрову вербування в УБ/СБ; методи, форми та засоби оперативної праці УБ/СБ; в'язниці в Польській Народній Республіці (ПРЛ (PRL<sup>3</sup>) [6–9; 22; 23].

Привабливою для істориків є специфіка самої інституції. Її діяльність кілька десятиліть років поспіль регламентувалася, фальшувалася й утаємничувалася державними чинниками. Лише з часом виявилось, що безправ'я та терор, запроваджені безпекою, стали символом першої декади повоєнних урядів. До середини 1950-х рр. про діяльність Міністерства громадської (державної) безпеки (МБП (MBP<sup>4</sup>) й підпорядкованого йому УБ можна було довідатися з розповідей ув'язнених, які поверталися після лібералізаційних послаблень 1954 р.

© Шваб Л., 2018

<sup>1</sup> Instytut Pamięci Narodowej (IPN).

<sup>2</sup> Urząd Bezpieczeństwa (UB) – уживана назва органів безпеки держави, що діяли в Польщі в 1944–1956 рр. Służba Bezpieczeństwa (SB) – орган безпеки держави, що був частиною структури Міністерства громадської (державної) безпеки й локальних одиниць у ПНР. Діяв упродовж усієї історії ПНР. Ліквідовано в 1990 р.

<sup>3</sup> Polska Rzeczpospolita Ludowa (PRL) – офіційна назва Польської держави 1952–1989 рр.

<sup>4</sup> Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP).

Переломним моментом в оприлюдненні інформації про УБ була втеча за кордон 5 грудня 1953 р. підполковника Юзефа Святла, котрий народився в 1915 р. На момент прийняття рішення, що змінило все його життя, мав 48 років. Ріс у бідній єврейській родині з-під українського міста Тернополя. У молодості його кликали Фляйшфарбом Ізааком. Після закінчення школи вступив до Союзу комуністичної молоді. Брав участь у вересневій кампанії 1939 р. Потрапив у німецький полон, але втік у радянську зону окупації. Тут його арештували. Із табору 1942 р. його передали в трудові батальйони, звідки разом із кількома товаришами він утік до дивізії генерала Берлінга. У 1944 р. Ю. Святло перейшов на службу в держбезпеку. У 1945 р. став членом ППР<sup>5</sup>. Із 1944 до 1948 рр. був заступником начальника Варшавського, Ольштинського, Краківського воєводських управлінь безпеки. У 1948 р. очолив Відділ V Департаменту I МБП, який у 1950 р. переформовано в Департамент X (відстежував найвищих партійних і державних чиновників) [45, с. 113, 349–363]. Ю. Святло отримав посаду заступника директора (директор – А. Фейгін), але його можливості рівнялися з директорськими. Він отримував розпорядження й завдання для департаменту безпосередньо від Б. Берута [13, с. 82–83], навіть запевняв, що мав прямий телефонний зв'язок із кабінетом Б. Берута [47, с. 84], але інших доказів, які б упевнили в цьому факті, немає.

У 1954 р. в США розпочалася трансляція радіопередач за участю Ю. Святла, де він розповідав про діяльність спецслужб. Згодом видрукували брошуру, яку поширювали, скидаючи над Польщею з літака. Повідомлення Ю. Святла, без перебільшення, спровокували ситуацію, у якій таємниця спецслужб водночас перестала існувати.

Перші монографії стосуються МБП й УБ, їх написано на кінець існування соціалістичної Польщі. З. Якубовський, М. Содель, В. Фіялковський, Т. Валіхновський, М. Пйотровський [24; 42; 19; 34; 28] піднімали теми апарату репресії в Народній Польщі. У 1990-х першими уклали збірки документів із тематикою спецслужб А. Пачковський, А. Дудек, Д. Ярош, А. Коханський, А. Кунерт і Р. Столярський [6–9; 14; 25; 40; 39; 11] та ін.

Перемога Л. Валенси на виборах у президенти 1990-го р. не спричинила дослідницького буму. До джерел науковців допущено кількома роками пізніше, після передачі на баланс ІПН уцілілих документів безпеки. Певний час обмежений доступ до документів польської безпеки заміщали документи НКВД<sup>6</sup> з архівів колишнього СРСР [31; 45; 32], які «в Росії нараховують сотні кілометрів» [35, с. 9]. Нині наукові кола цікавить питання про міру впливу радянських спецслужб у Східній Європі. У документах на Луб'янці прихована відповідь на ці питання, але ж «я шість років чекаю відповіді на звернення про доступ до архівів НКВД [...], але гадаю, що відповіді не дочекаюся» [43, с. 123], – висловився А. Пачковський у 2003 р.

Стаття є результатом знайомлення з проблематикою репресивної системи, запровадженої радянськими спецслужбами в 1944–1954 рр., здійсненої А. Пачковським, К. Швагжиком, Г. Домінічаком, А. Білінською-Гутою, Г. Пецухом, Р. Терлецьким, Й. Куртикою, М. Пйотрковським [6–9; 44; 16; 12; 38; 46; 27; 28] й іншими щойно названими особами. Праці опубліковано після 1989 р. Висновки також зроблено на підставі знайомлення з текстами А. Пачковського, Дж. Бурдса, Дж. Амстронга, Е. Епплбом, О. Гнатюк [35–37; 2; 1; 4; 3] та ін. Авторка опирається на власний досвід досліджень діяльності НКВД на Волині після закінчення Другої світової війни, зокрема на документи «Фонду 4666: Управління МДБ у Волинській області. Слідчий відділ», що зберігаються в Державному архіві Волинській області.

**Мета дослідження** – формування розуміння механізму створення й інституційного реформування спецслужб у Польщі як нової специфічної реалії в повоєнній Східній Європі.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** У міру того, як Червона армія переможно просувалася на Захід, Сталін звільняв території, де його східноєвропейські протеже могли довести свою відданість і спроможність заволодіння владою у їхніх маленьких батьківщинах: Вальтер Ульбріхт – у Східній Німеччині, Матіаш Ракоші – в Угорщині, Климент Готвальд – у Чехословаччині, Георгій Георгіу-Деж – у Румунії, Кімон Георгієв – у Болгарії, Болеслав Берут – у Польщі. Багато хто з них (В. Ульбріхт, Б. Берут, М. Ракоші та ін.) уже в 1920-х рр. співпрацювали з Комінтерном, подорожуючи Європою й виконуючи завдання радянських спецслужб.

Ейфорію від перемоги могло затьмарити лише усвідомлення мізерної чисельності їхніх «політичних сил» і такої самої мізерної підтримки громадянства. Коли в 1943 р. Б. Берут прибув «невідомо звідки» [4, с. 74] в Польщу й здійснив першу спробу створити народний фронт на базі Народної ради (КРН

<sup>5</sup> Polska Partia Robotnicza (PPR).

<sup>6</sup> Народный комиссариат внутренних дел (НКВД).

(KRN<sup>7</sup>), то, окрім Владислава Гомулки та нечисленної ППР, а також «кількох соціал-демократів-екстремалів, які не приєдналися до основних сил опору» [4, с. 94], нікого залучити не зміг. Тож КРН стала синонімом ППР, чого не хотів, як потім сам напише, В. Гомулка [21, с. 156–163]. Зрештою, Б. Берут не бачив потреби в широкому політичному представництві й у цьому розійшовся поглядами з В. Гомулкою. Натомість уважав, що потрібної вагомості ППР надасть присутність Червоної армії й проблема уряду розв'яжеться автоматично.

Чи Б. Берут був поінформований, чи так збіглося, що саме 22 липня Червона армія визволила Хелм Любельський – перше місто на захід від лінії Керзона, що сигналізувало про майбутній східний кордон Польщі відповідно до «лінії Керзона», а маніфестом Польського комітету національного визволення (ПКВН (PKWN)<sup>8</sup>) цю дату проголошено днем його заснування, якщо не *de jure*, то *de facto*, другого уряду Польщі. Поспіх утворення й утаємничення від «місцевих комуністів» дисонував із ліберальними гаслами маніфесту: «...усі демократичні свободи буде відновлено для всіх громадян, незалежно від їх раси, релігії та національності; ці свободи включатимуть свободу вільних об'єднань у політичній і професійній сферах, свободу друку й інформації, свободу совісті» [29, с. 5]. «Але цей документ було видано в Москві, а не Польщі, і транслювався він по радянському радіо» [4, с. 94], – міркує Е. Епплбом, що ставить під сумнів демократичність мови маніфесту.

Одразу після проголошення маніфесту в липні 1944 р. створено Відомство/Міністерство громадської безпеки (РБП/МБП (RBP/MBP)<sup>9</sup>) з повноваженнями, що забезпечили йому повноту влади, засобами контролю, залякування й терору над суспільством (хоча історія Польської спецслужби почалася в 1939 р., відразу після вторгнення Радянського Союзу в Східну Польщу). Відомство утримувалося на бюджетні кошти, що становило 30 % усіх видатків. У 1946 р. на діяльність Міністерства виділено 19 590 тис. злотих, що на 100 тис. більше, ніж бюджет Міністерства освіти, і значно більше, ніж бюджет Міністерства праці – 1113 тис. чи Міністерства здоров'я – 1244 тис. злотих. А через два роки, коли кільця сталінізму почали затискатися, МБП отримало вдсятеро більшу підтримку, ніж, скажімо, Міністерство оборони [10, с. 19]. Усі інші порівняння фінансування відомств і міністерств так різоче відрізняються від МБП, що треба поставити під сумнів цілі «народної влади» відбудувати повоєнне господарство. Їх радше правильно сформулювати в категоріях партикулярних інтересів керівництва ППР/ПЗПР (PZPR)<sup>10</sup>.

Скрізь, куди вступала Червона армія, створювалися подібні структури: Угорська державна служба безпеки<sup>11</sup>, Міністерство державної безпеки Східної Німеччини – відоме усім Штазі<sup>12</sup>, Чехословацька держбезпека<sup>13</sup>, Комітет державної безпеки або ДС у Болгарії<sup>14</sup>, Безпека або Секурітате<sup>15</sup> в Румунії та ін. Москва настільки поспішала, що перші розпорядження відомств написано на зворотних аркушах оригінальних бланків окупаційної влади. (Кримінальні справи, упроваджені НКВС на Волині в 1944 р., переважно на осіб, обвинувачених у співпраці з УПА, але не лише, також писалися на звороті оригінальних польських і німецьких бланків [5]).

Через п'ять місяців після утворення Тимчасового уряду 1 січня 1945 р. відомство БП перейменовано на Міністерство громадської (державної) безпеки. Основні засади діяльності здебільшого визначено впродовж липня 1944 р. і вересня 1945 р. Далі слідували різноманітні модифікації, але основна конфігурація інституції існувала до 1954 р., до часу, коли на її базі утворено Міністерство закордонних справ і Комітет у справах громадської (державної) безпеки (КдсБП). Перший міністр, відповідальний за службу безпеки Польщі, був полковник/генерал Станіслав Радкевич [10, с. 532]. С. Радкевич пішов із посади після реорганізації МБП на посаду міністра у справах Державних селянських господарств [38, с. 532].

У 50-х рр. у підпорядкуванні МБП були Служба безпеки, міліція обивательська (МО<sup>16</sup>), Корпус зовнішньої безпеки, Війська охорони прикордоння, Добровольчий резерв міліції обивательської,

<sup>7</sup> Krajowa Rada Narodowa (KRN).

<sup>8</sup> Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN).

<sup>9</sup> Resort Bezpieczeństwa Publicznego/Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (RBP/MBP).

<sup>10</sup> Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR).

<sup>11</sup> Államvédelmi Osztály або ÁVO.

<sup>12</sup> Ministerium für Staatssicherheit або Stasi.

<sup>13</sup> Státní bezpečnost.

<sup>14</sup> Комітет за държавна сигурност, або ДС.

<sup>15</sup> Від англ. *Security* – безпека.

<sup>16</sup> Milicija Obywatelska (MO) – «обивательські дружини», або «добровольчі дружини» із забезпечення громадського порядку.

Промислова варта, В'язнична служба<sup>17</sup>, разом 321 тис. осіб [16, с. 27]. Найважливішим органом із-поміж названих є Польська служба безпеки, або «безпека». Інституція швидко зростала чисельно: у листопаді 1944 р. вона нараховувала 2,5 тис. функціонерів, на кінець 1945 р. – близько 24 тис., а в 1953 р. – 33 тис. 200 осіб. Отже, кількість функціонерів за один рік збільшилася майже в 10 разів. У 1955 р. агенти, таємні інформатори й резиденти Комітету у справах громадської (державної) безпеки (КдсБП (KdsBP)<sup>18</sup>) становили 72 тис. 956 осіб, із них 864 – агенти, 67 тис. 648 – інформаторів і 4 тис. 444 – резиденти<sup>19</sup>. Отже, на одного кадровика припадало 1300 громадян. До 1953 р. в картотеках безпеки занотовано (картки різного характеру) 5,2 млн громадян, або 30 % дорослого населення [27, с. 18].

Упродовж кількох років від листопада 1944 р. (до 1953 р.) тривало «вдосконалення» структури апарату з урахуванням його актуальних потреб [12, с. 89; 16, с. 21–33; 28, с. 49–57, 170–171]. На його верхньому щабелі діяло МБП, йому підпорядковувалися воєводські, повітові, на деяких територіях у 1944–1945 рр. також гмінні управління, далі – сектори охорони (або «сектори безпеки», як їх називали в Радянському Союзі; діяли в промисловості, сільському господарстві, навчальних закладах тощо [2, с. 179–184]) і військові сектори. У 1954 р. постали представництва в справах безпеки. Основною організаційною одиницею МБП став департамент, у склад якого входили відділи, які структурувалися за секторами; у воєводських управліннях відповідником департаментів були відділи з поділом на секції; у повітових структурах – секції.

Злет організаційного розвитку польської безпеки припав на 1953 р. Упродовж дев'яти років розбудовано центральний апарат у Варшаві, а також 17 воєводських УБП (UBP<sup>20</sup>), два міські УБП на правах воєводських у Варшаві й Лодзі; 14 міських УБП; 10 УБП у містах; 265 повітових УБП, одне УБП у Новій Хугі й два представництва УБП на місто Варшаву [10, с. 21].

До 1956 р. відомство розрослося до масштабів «держави в державі». МБП володіло двома шпиталями й поліклінікою у Варшаві, кільканадцятьма лікувальними центрами у воєводських містах, дванадцятьма санаторіями, сімома будинками відпочинку, п'ятьма початковими школами лише у Варшаві [10, с. 21] тощо. А ось, наприклад, інші посади в штатному розписі МБП 1948 р.: друкар Центральної друкарні МБП; дитяча медсестра (дослівно – медсестра новонароджених/грудних дітей) гінекологічно-пологового відділу Центрального шпиталю МБП, інспектор у справах трикотажного виробництва й ткацтва Відділу праці Департаменту в'язниць і таборів; завскладу відділу ліків від сухот, інших препаратів, отруйних речовин та наркотиків Центрального санітарного складу Керівництва служби здоров'я [10, с. 21].

Упродовж дванадцяти повоєнних років працівники безпеки вдосконалювали професійні навички. Перші 200 осіб [10, с. 21], завербовані НКВД у східній частині Польщі, отримали спеціальну підготовку до «оперативної роботи» на курсах НКВД під Смоленськом (школу розпущено після нападу Німеччини на Радянський Союз; через кілька місяців навчання в ній відновилося; в особових листках її випускники вказували на проходження «розвідувально-диверсійного курсу»).

Першими польськими службістами, скерованими в Люблін, були слухачі цієї школи. Навряд чи хтось із цих випускників чи, пізніше, працівників безпеки, відповідав стереотипу типового спецслужбіста. Курси закінчували поспіхом. Із часом декого виганяли з посад за некомпетентність, крадіжки

<sup>17</sup> Urzędy bezpieczeństwa publicznego, Milicja Obywatelska, Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Wojska Ochrony Pogranicza, Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej, Straż Przemysłowa, Służba Więzienna.

<sup>18</sup> Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego (KdsBP) при Раді міністрів – легальний орган державної адміністрації ПНР у 1954–1956 рр. із функціями спеціальної служби – розвідки, контррозвідки, політичної поліції, військової розвідки (1955–1956 рр.). Прототип радянського Комітету державної безпеки СРСР (КДБ СРСР) чи Комітету державної безпеки при Раді міністрів СРСР. Утворено від 14 грудня 1954 р. силою декрету Державної Ради (Rady Państwa) [38, с. 532].

<sup>19</sup> Існують два документи, які найповніше відтворюють градацію й функції працівників безпеки: агентів, інформаторів, резидентів. Перший – «Рапорт «Про службу державної безпеки» з 1946 р., опублікований у виданні ІПН «Пам'ять і справедливість» (*Pamięć i Sprawiedliwość*). 2003. 2/1 (3). с. 251–261. Найбільш правдоподібно, що документ написано членами Об'єднання «Свобода і незалежність» або «WiN» («Wolność i Niezawisłość») чи Польської селянської партії (Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)). Інший документ – «Агентура НКВД-НКГБ в дії», посібник для слідчих Української підпільної контррозвідки – документ розвідки УПА в перекладі російською Дж. Бурдса. За інформацією Дж. Бурдса, документ зберігається в Державному архіві Російської Федерації (за посиланням Бурдса: ГАРФ. Ф. Р-9478, Оп. 1с, Д. 6436, Л. 14-33) за підписом лейтенанта Молодчикова й датований 20-м грудня 1945 р. [2, с. 207–238].

<sup>20</sup> Urząd Bezpieczeństwa Publicznego (UBP).

та ін. Лише дехто діставався верхніх щаблів влади (у 1950–1960-х рр. – Ю. Чаплицький, Ст. Коньчевіч, М. Мочар, В. Собчинський, К. Светлік).

Українців і білорусів повертали на їхні батьківщини для аналогічних завдань. Керівні посади займали євреї, поляки, білоруси, а також українці. Усі до війни були членами Польської комуністичної партії (ППК (РРК<sup>21</sup>), Комуністичної партії Західної Білорусії та Комуністичної партії Західної України, котрі почали служити в НКВД у 1939–1940 рр. [37, с. 19; 44, с. 283–295].

Комуністична ідеологія в цих колах прижилася, оскільки була ідеологією влади, більш точно – «ідеологією, що давала владу» [35, с. 32–33]. Із-поміж завдань, покладених на Польську службу безпеки, оперативна робота й слідство, були основними. Слідчий департамент очолював Юзеф Ружанський – один із керівників спецслужб, удостоєний написання життєпису [18] (окрім М. Мочара). Відповідні служби забезпечували виконання цієї роботи зв'язком, зброєю, локаціями тощо. Оперативна праця та слідство відбувалися брутально й грубо. За підозрюваною особою стежили, прослуховували помешкання, перехоплювали кореспонденцію, проводили попередні розмови, затримували, арештовували, вимагали зізнань, застосовували грубу фізичну силу й витончені тортури. Від функціонера оперативного відділу справа переходила до офіцерів УБ, котрі складали звинувачувальні акти, вербували агентуру, брали участь в арештах тощо. Але основними завданнями цієї ланки були фільтрування й поширення інформації для забезпечення безперервності переслідувань і терору.

У поле зору оперативника міг потрапити будь-хто, іменованій «ворогом народу». До таких потрапляли інституції й окремі особи, наприклад автентичні польські партії, інституції другої Польської Республіки, діячі міжвоєння, церква й критики комуністичної влади. Чи були всі ці люди справжніми або вигаданими ворогами? – тема іншої статті. Принаймні Дж. Амстронг у книзі «Український націоналізм» писав, що противниками комунізму були всі, одні – явними, інші – прихованими [1]. Але в 1944 р. основною супротивницею комуністів, потрактованою «ворогом народу», була Польська підпільна держава. А вже в другій половині 1940-х рр. терор поглинув відданих виконавців розправи над «ворогами народу». Під арешт потрапили генеральний секретар ППР В. Гомулка, міністр оборони М. Роля-Жимерський (1948 р.), заступник міністра оборони з політичної роботи М. Спихальський та інші партійні й державні функціонери. У Польщі були й свої особливості «чисток» – жодного з функціонерів не страчено, як це трапилося в інших країнах Східної Європи. У час прискореної сталінізації безсилля й страх уже панували над усіма людьми без розрізнення їх походження, роду занять, статі тощо.

У Польщі смерть Сталіна не мала прямих лібералізаційних наслідків. Навпаки, місцева комуністична еліта доклала зусиль до збереження статус-кво. Після того, як стало відомо про арешт відповідального за терор у Радянському Союзі Л. Берії, а у Варшаву надійшов комунікат у справі Л. Берії, один із високих функціонерів УБ Ю. Свято зрозумів, що потрібно очікувати повторень у Польщі й зважився на втечу, чим спричинив глибоку політичну кризу. 1 січня 1954 р. з посади пішов начальник Департаменту Х Ф. Фейгін (у червні департамент ліквідовано), але ситуація далі ускладнювалася. У переддень другого з'їзду ПЗПР, запланованого на березень 1954 р., ширилися розмови про сприятливий час для обмеження впливів безпеки. Керівник РБП/МБП генерал С. Радкевич уперше від 1944 р. на нараді партійного активу МБП 4 березня 1954 р. виголосив слова критики на адресу спецслужб [10, с. 24].

Водночас улітку в МБП тривала остання структурна реорганізація [14, с. 133–136]. У червні 1954 р. припинив діяльність Департамент Х, уперше після 1944 р. зникли чіткі обриси Служби безпеки. «Вирок смерті» МБП принесла трансляція 28 вересня 1954 р. фрагментів конференції «За кулісами безпеки й партії» за участю Ю. Свято (25 листопада 1954 р. на польському радіо «Вільна Європа» прозвучала перша передача). Враження було приголомшливе. Через шумовиння перешкод доносились інформація про злочинну діяльність найвищих керівників партії та держави, про зв'язки з НКВД (до й після війни) та гестапо, про переслідування й убивства, про розкішне життя функціонерів тощо. МБП було нещадно компроментовано. У відповідь у грудні 1954 р. з боку партії в офіційному органі партії «Нові шляхи» («Nowe Drogi») пролунали слова критики «випадків грубого порушення прав людини окремими ланками Служби безпеки» [47, с. 7]. Винцем структурних змін політичної відлиги, що надходила, була реорганізація МБП на схилку 1954 р. 9 грудня замість міністерства створено дві окремі інституції – Міністерство закордонних справ (МСЗ, (MSZ<sup>22</sup>)) і Комітет у справах державної безпеки (КдсБП). Функції, що дотепер

<sup>21</sup> Polska Partia Komunistyczna (PPK).

<sup>22</sup> Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ).

належали до МБП, покладено на КдсБП, про що маніфестовано в Декреті 20 липня 1954 р.: «Діючи на підставі захисту прав людини органи громадської (державної) безпеки проводять тверду боротьбу з агентами імперіалізму, шпигунами, диверсантами, саботажниками й іншими елементами, незгідними з “народною демократією” й також усілякою діяльністю скерованою проти соціалістичної будови в Польщі» [15, с. 169]. «Тверда боротьба» КдсБП проти «ворогів народу» тривала заледве два роки. Інституцію ліквідовано 28 листопада 1956 р. Її компетенції покладено на МСЗ, а у воєводських структурах міліції обивательської, на організаційній і кадровій базі УБ, виникла Служба безпеки (СБ).

**Висновки та перспективи подальшого дослідження.** У результаті терористичної діяльності Польської служби безпеки 1944–1954 рр. ліквідовано польське збройне й політичне підпілля, легальну політичну опозицію, знищено польський довоєнний політичний клас, підірвано становище церкви, уклад села тощо. Ув'язнено та страчено близько 5 тис. осіб [33, с. 4–29]. До 1954 р. створено 179 в'язниць: 51 центральну в'язницю, 85 карно-слідчих в'язниць, два заклади для малолітніх, дві колонії для селян і 39 осередків праці для в'язнів [16, с. 71], через які пройшло понад 1 млн осіб. Тільки в 1951 р. ув'язнено 110 тис. осіб, 14 тис. – т.зв. антидержавних. У 1953 р. чисельність ув'язнених зросла, відповідно, до 164 тис. і 9 тис. осіб [10, с. 25]. Мета терору – повний контроль і підпорядкування; мотивація виконавців – як кажуть «*noblesse oblige*» – влада й престиж зобов'язували.

Польські спецслужби, подібно до інших східноєвропейських, були трафаретним відбитком НКВД/КГБ. Найважливіший є спільний спосіб мислення: уважати за ворога всіх без винятку, навіть тих, хто ним не був; не вестися на слова заявників про лояльність до влади; виявляти потенційних ворогів режиму; не довіряти неприхованому некомуністу (у роки холодної війни це упередження поширилося на всі народи Західної Європи) й, урешті, володіти прийомами вербування інформаторів, психологічного тиску, хабарництва, шантажу та погроз. І все це з несамовитою одержимістю. Спецслужби діяли всупереч законодавству (навіть тодішньому) й поза ним, насаджуючи світогляд із типовими рисами «русского мира», якщо слідувати усталеній думці про «русский мир» як недемократичний.

Ефекти від досліджень спеціальних служб у Східній Європі тривалий час досягаються вивченням їх статичних характеристик: структурного становлення та реорганізації, вербування й характеристики кадрів (у тому числі агентури, методів діяльності, залежності від радянських спецслужб тощо. Проте існують важливі внутрішні засади діяльності спецслужб, утілені в ефективному функціонуванні архівів безпеки, це – формальні й реальні правила обігу інформації та руху документів; умови доступу до різного роду інформації – засекреченої/розсекреченої – усередині інституції й назовні серед партійних і державних кіл; способи укладання й функціонування картотек, наприклад агентури різних категорій і розпрацьованих осіб (кіл та інституцій); залежність між формальним рухом документів і реальною діяльністю безпеки тощо. Тож ідеться про перспективне вивчення найважливіших інструментів будь-якої оперативної діяльності, яку Г. Глембоцький назвав «біблією» Служби безпеки.

#### Джерела та література

1. Амстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования: сайт. URL: [http://shron1.chtyvo.org.ua/Armstrong\\_John/Ukrainskyi\\_natsionalizm\\_Fakt\\_y\\_ysledovanyia\\_ros.pdf](http://shron1.chtyvo.org.ua/Armstrong_John/Ukrainskyi_natsionalizm_Fakt_y_ysledovanyia_ros.pdf)
2. Бурдс Дж. Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы. Москва; Нью Йорк: Современная история, 2006. 296 с.
3. Гнатюк О. Відвага і страх. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2015. 496 с.
4. Епплбом Е. Залізна завіса. Приборкання Східної Європи 1944–1956. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2017. 616 с.
5. Справа на арештовану Мазур Катерину Семенівну. Державний архів у Волинській області. Ф. 46666. Оп. 26. Спр. 204. Арк. 206; Дело № 4997 по обвинению Чеха Федора Власовича. Там само. Спр. 3819. Арк. 132; Дело № 19102 по обвинению Шмялко Петра Ивановича. Там само. Спр. 2956. Арк. 45 та ін.
6. Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1944 – 1956. Tartyka, strategija, metody/oprac. A. Paczkowski. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1994, 1996. Cz. 1: Lata 1945–1947. 236 s.; Cz. 2: Lata 1948–1949. 236 s.
7. Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950–1952. Tartyka, strategija, metody/oprac. A. Dudek, A. Paczkowski. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2000. 261 s.
8. Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953–1954. Tartyka, strategija, metody/oprac. G. Majchczak, A. Paczkowski. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2004. 458 s.
9. Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1954–1956. Tartyka, strategija, metody/wstęp. A. Paczkowski, wybór i oprac. G. Majchczak, A. Paczkowski. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2011. 488 s.

10. Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza / red. naukowa Krzysztofa Szwagrzyka. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2005. T. 1. 605 s.
11. Bijące serce partii. «Dzienniki Personalne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego»/red. A. K. Kunert, R. E. Stolarzski. Warszawa: Biuro Rady Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa, 2001. T. 1 : 1945–1947. 680 s.
12. Bilińska-Gut A. Struktura i organizacja Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1944–1954. *Zeszyty Historyczne WiN-u*. 2001. Nr 15. S. 89–119.
13. Brzezicki A. Lekcje historii PRL w rozmowach. Warszawa: WAB, 2009. 360 s.
14. Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949–1970/oprac. A. Dudek, A. Kochoński, K. Persak. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2000. 436 s.
15. Dekret z dnia 20 lipca 1954 r. o służbie w organach bezpieczeństwa publicznego / Rada Państwa; Min. Obrony Narodowej, Min. Bezpieczeństwa Publicznego. *Dziennik Ustaw*. 1954. Nr 34. Poz. 142.
16. Dominiczak H. Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Warszawa : Bellona, 1997. 438 s.
17. Dyskusja: Aparat bezpieczeństwa publicznego w walce z polskim podziemiem niepodległościowym: Dyskusja. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2004. Nr 1 (5). S. 23–60.
18. Fijałkowska B. Borejsza i Rużański. Przyczynek do dziejów stalinizmu w Polsce. Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1995. 260 s.
19. Fijałkowski W. Milicja Obywatelska i Służba Bezpieczeństwa w województwie wrocławskim w latach 1945–1987. Wrocław: [b.w.], 1989. 271 s.
20. Frazik W., Kopka B., Majchczak G. Dzieje aparatu represji w Polsce Ludowej (1944–1989). Stan badań. *Wokół Teczek bezpieki. Zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze* / red. F. Musiało. Kraków: Societas Vistulana, 2006. S. 63–116.
21. Gomułka W. List do redakcji «Archiwum Ruchu Robotniczego» w «sprawie protokołu pierwszego posiedzenia Krajowej Rady Narodowej» i «Dyskusji w PPR w sprawie zjednoczenia sił demokratycznych (notatki protokolarne z posiedzeń KC PPR maj – czerwiec 1944 r)». *Archiwum Ruchu Robotniczego*. Warszawa, 1977. T. IV. S. 156–163.
22. Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa 1945–1989/oprac. T. Ruzikowski. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2004. 158 s.
23. Instrukcje pracy pionów pomocniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa 1945–1989/wybór., wstp., oprac. M. Komaniecka. Kraków: Instytut Pamięci Narodowej, 2010. 615 s.
24. Jakubowski Z. Milicja Obywatelska w latach 1944–1956. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. 530 s.
25. Jarosz D. Nieznany dokument na temat nastrojów w aparacie bezpieczeństwa publicznego w Polsce w końcu 1954 r. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. 1993. T. 36. S. 141–153.
26. Kochoński A. Spawozdanie z działalności Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego (maj 1955 – kwiecień 1956). *Teki archiwalne*. 1998. T. 3. S. 167–199.
27. Kurtyka J. Światy przeciwstawne: komunistyczna bezpieka wobec podziemia niepodległościowego. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2004. Nr 1 (5). S. 11–21.
28. Ludzie bezpieki w walce z narodem a Kościołem. Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944–1978 – Centrala / oprac. M. Piotrowski. Lublin: Klub Inteligencji Katolickiej, 2000. 882 s.
29. Manifest Lipcowy (wydanie 1.). Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. 124 s.
30. Musiał F. Stan badań nad dziejami komunistycznego aparatu represji za lata 2006–2010/2011. *Archiwalia komunistycznego aparatu represji. Zagadnienia źródłoznawcze*. Kraków: Instytut Pamięci Narodowej, 2012. S. 9–85.
31. NKWD o polskim podziemiu 1944–1948: Koncepcja polska na Nowogródzczyźnie i Grodzieńszczyźnie/oprac. A. Chmielarz; red. nauk. T. Strzemborz. Warszawa: ISP PAN, 1997. 404 s.
32. NRWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny / red. W. Materski, A. Paczkowski. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1996. 159 s.
33. O karach śmierci w latach 1944–1956 z Krzysztofem Szwagrzykiem i Janem Żarynem rozmawia Barbara Polak. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. 2002. Nr 11. S. 4–29.
34. Ochrona bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w Polsce 1944–1988 / red. T. Walichnowski. Warszawa: Akademia Spraw Wewnętrznych, 1989. 289 s.
35. Paczkowski A. Archiwa aparatu bezpieczeństwa PRL, jako źródło: co już zrobiono, co trzeba zrobić. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2003. Nr 2/1 (3). S. 9–21.
36. Paczkowski A. Trzy twarze Józefa Światła. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce. Warszawa: Wydawca: Prószyński Media, 2009. 264 c.
37. Paczkowski A. Żydzi w UB. Próba weryfikacji stereotypu. *Komunizm. Ideologia. System. Ludzie* / red. T. Szarota. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2001. S. 192–204.
38. Piecuch H. Akcje specjalne. Od Bieruta do Ochaba. Warszawa: Agencja Wyd-cza CB, 1996. 538 s.

39. Protokół obrad KC PPR w maju 1945 roku / oprac. A. Kochański. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1992. 92 s.
40. Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945 / oprac. A. Kochański. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1992. 112 s.
41. Przeciw Kościołom i Religii. Sprawozdania Sekcji 5 Wydziału V Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie 1946–1952 / red. F. Musiał. Kraków: INNE, 2008. 370 s.
42. Sodel M. W walce o ład i bezpieczeństwo na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolineum, 1979. 227 s.
43. System represji stalinowskich w Polsce 1944–1956. Represje w Marynarce wojennej / pod. red. Igora Halagidy. Gdańsk, 2003. T. 10. 135 s.
44. Szwagrzyk K. Kwestia przynależności narodowościowej i służbowej kierownictwa MBP i wrocławskiego WUBP w latach 1945–1954. *Zeszyty historyczne WiN-u*. Nr 14. S. 283–295.
45. Teczka specjalna JW. Stalina. Raporty KGB z Polski 1944–1946/oprac. T. Carewskaja, A. Chmielarz i in. Warszawa: Rytm, 1998. 640 s.
46. Terlecki R. Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce w 1944–1990. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007. 191 s.
47. Umacniamy ludową praworządność (artykuł wstępny). *Nowe Drogi*. 1954. Nr 12. S. 3–10.
48. Winiewicz J. Co pamiętam z długiej drogi życia. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1985. 700 s.

**Лариса Шваб. Формирования аппарата государственной безопасности в Польше в 1944–1954 гг.** В статье описывается начало формирования аппарата безопасности в Польше как стандартное мероприятие угнетения Центрально-Восточной Европы после окончания Второй мировой войны. Показано, что Польская Народная Республика, как и другие страны региона (Венгрия, Чехословакия, Восточная Германия, Болгария, Румыния), были проектами СССР, поэтому их институты в точности скопированы с советских. Террор восточноевропейских спецслужб – цель внешней политики СССР, который национальные элиты использовали как инструмент завоевания и удержания власти в своих государствах. Считаю, что вопрос о мере зависимости спецслужб восточноевропейских стран от советского партийного руководства должен рассматриваться на базе документов, хранящихся в российских архивах, ибо в ином случае утверждения будут не убедительны.

**Ключевые слова:** Народная Польша, Польская Народная Республика, Польская служба безопасности, Министерство гражданской (государственной) безопасности, Комитет по делам гражданской (государственной) безопасности, Народный комиссариат внутренних дел, Советский Союз.

**Larysa Shvab. State Security Apparatus Establishment in Poland (1944–1954).** The article describes the beginning of security apparatus formation in Poland as a common procedure of Central Eastern Europe oppression after the Second World War. The author shows that Polish People's Republic together with other countries such as Hungary, Czechoslovakia, Eastern Germany, Bulgaria, Romania and others were the USSR projects. That is why their institutions resembled Soviet ones. Eastern European intelligence agencies terror was a tool and Sovietization was a purpose of the USSR foreign policy. National elite used this terror as an instrument of conquest and power maintaining. The author considers that the question about the level of Eastern European states Security Service dependence on Soviet party leadership should be investigated on the basis of documents from Russian archives. Otherwise, the statements seem to be not convincing.

**Key words:** Polish People's Republic, Polish Security Service, Ministry of Public Security, Committee for State Security, People's Commissariat of Internal Affairs, USSR.

Стаття надійшла до редколегії  
03.09.2018 р.